

מיכאלה רגם-בלש

הישרדותה של קהילה ייחודית: האוכלוסייה היהודית בווינה בשנותיה האחרונות של המלחמה

מאמר זה יתמקד באוכלוסייה היהודית¹ בווינה בשנותיו האחרונות של המשטר הנאצי ולאחר שהסתיימו הגירושים ההמוניים בסתיו 1942. המחקר ההיסטורי שעסק בחיים היהודיים באוסטריה בימי המשטר הנאצי הוזניח לעתים קרובות את פרק הזמן הזה, כיוון שרק לקבוצות מסוימות מאוד ששרדו מהאוכלוסייה היהודית התאפשר להמשיך לחיות בווינה בתנאים של סכנה וחוסר יציבות. רוב המוגדרים יהודים על-פי חוקי הנאצים שהורשו להישאר בווינה היו נשואים ב"נישואי תערובת" (Mischehen) לבני זוג לא-יהודים (ארים), או שהיו "יהודים-למחצה" (ילדים להורה יהודי ולהורה לא-יהודי).² נוסף עליהם התאפשר רק לקבוצה קטנה מאוד של האוכלוסייה היהודית להישאר בווינה בלי הגנתם של בני משפחה לא-יהודים. עם קבוצה זו נמנו רופאים, אחים, טבחים, עובדי ניקיון, מטפלים או פקידים שעבדו במוסדות הקהילה היהודית לשעבר שעדיין עמדו על כנם: הואיל ויהודים לא הורשו לקבל טיפול בבתי חולים או לשהות בבתי אבות או בבתי ילדים, הופקד על הטיפול בהם ארגון הקהילה היהודית ואחריו הארגון שהחליף אותו, גוף שכונה Ältestenrat – "מועצת הזקנים". בקיץ 1944 הגיעו לווינה עובדי כפייה יהודים הונגרים, ואז שוב חל שינוי דרמטי בדמוגרפיה של האוכלוסייה היהודית בעיר. מאמר זה יבחן את יחסי הגומלין בין חברי הקהילה ההיברידיים הזאת ואת דרכי ההתמודדות שלהם נוכח הרדיפה ההולכת וגוברת וסכנת הגירוש.

- 1 המונח "אוכלוסייה יהודית" יציין במאמר זה את כל מי שהוגדרו יהודים על-פי חוקי הגזע הנאציים ונרדפו בידי המשטר הנציונל-סוציאליסטי, ואחת היא לאיוו דת השתייכו. היהודים-למחצה (Mischlinge) שלא הוגדרו יהודים אינם כלולים במונח זה, אלא נידונים בנפרד כנאציזמים של נישואי תערובת.
- 2 המונחים "נישואי תערובת", "יהודי-למחצה" או "יהודים-למחצה" יכתבו במאמר בלי מירכאות כפולות, אף שראוי להבין כמונחים שטבעו הנאצים.

מי נמנו עם שארית זו של יהודי וינה?

בסוף אוקטובר 1942 – לאחר גירוש רוב האוכלוסייה היהודית³ – פירקו רשמית הרשויות הנאציות את ארגון הקהילה היהודית של וינה וייסדו במקומו את "מועצת הזקנים", וזו הופקדה על כל מי שהוגדרו יהודים על־פי חוקי הגזע הנאציים, גם אם השתייכו לדתות אחרות.⁴ ההרכב של הקהילה היהודית לשעבר השתנה אפוא שינוי ניכר. רוב הנשארים מאחור היו מוגנים מגירוש משום שהיה להם בן זוג או הורה ארי. מתוך 7,989 בני אדם שהוגדרו יהודים בינואר 1943, היו 5,564 נשואים בנישואי תערובת. לשאר היה הורה לא־יהודי או שהועסקו במועצת הזקנים, וקבוצה קטנה אחרת הייתה מוגנת מכוחה של נתינות זרה.⁵

נישואי תערובת בין יהודים ללא־יהודים ונוכחות ילדיהם היהודים־למחצה היו איום קבוע על שלמות המשטר הנאצי. עצם קיומם ערער את דוקטרינת הטוהר של אידיאולוגיית הגזע הנאצית. לצד הפתרון הסופי מילאה "בעיה לא־פתורה" זו תפקיד חשוב בדיונים שהתקיימו בינואר, מרץ ואוקטובר 1942 בוועידת ואנזה הידועה לשמצה. בגלל מחלוקות פנימיות במפלגה הנאצית ובשל החשש שמא בני המשפחה הארים יעוררו אי־שקט ציבורי, האמצעים הרדיקליים שהופעלו נגד שאר האוכלוסייה היהודית לא הופעלו לבסוף במלוא עוצמתם נגד משפחות אלו. ואולם הנאצים מעולם לא ויתרו באמת על התוכנית לכלול בפתרון הסופי גם יהודים־למחצה ויהודים שנישאו בנישואי תערובת.⁶ מנהיגי המפלגה אמנם נהגו זהירות בניסיונות לפרק נישואי תערובת באמצעים חוקיים, ואף־על־פי־כן, רשויות נאציות מקומיות וגופים אחרים לחצו לעתים קרובות על בני זוג לא־יהודים לסיים את נישואיהם.⁷

3 במהלך הגירושים הגדולים – מפברואר 1941 עד מרץ 1941 ומאוקטובר 1941 עד אוקטובר 1942 – גורשה רוב האוכלוסייה היהודית בווינה ושכללה לאמתו של דבר את שארית האוכלוסייה היהודית באוסטריה, שכונסה ורוכזה בווינה. Jonny Moser, "Österreich", in: Wolfgang Benz (ed.), *Dimension des Völkermords: Die*

Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus, Munich: Oldenbourg (1991), pp. 67-94

4 "Aktennotizen", October 10 and November 1, 1942, Joseph Loewenherz Collection, IKG
Wien Memos 1941-1945, *Leo Baeck Institute (LBI)*, AR 25055

5 במניין זה לא נכללו יהודים־למחצה שסווגו כמישלינגה. "Bericht über die Tätigkeit des Ältestenrates der
A/W, Juden in Wien im Jahre 1942", January 1943, *Juden in Wien im Jahre 1942*, I-III, 18, עמ' 116

6 Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main: Fischer TB Verlag
(2007), vol. 2, pp. 436-449 [ראול הילברג, *חורבן יהודי אירופה* (תרגום: איה ברור), ירושלים: יד ושם
Jeremy Noakes, "The Development of Nazi Policy towards the German-
Jewish 'Mischlinge' 1933-1945", *Leo Baeck Institute Yearbook* 34 (1989), pp. 291-354

7 Evan Burr Bukey, *Jews and Inter-marriage in Nazi Austria*, New York and Cambridge:
Cambridge University Press (2011), pp. 88-94, 194-196; Wolf Gruner, *Widerstand in der
Rosenstraße: Die Fabrik-Aktion und die Verfolgung der "Mischehen" 1943*, Frankfurt

על-פי התקנה הראשונה בחוק אזרחות הרייך מ-14 בנובמבר 1935, מי שאחד מהוריהם יהודי ואחד מהוריהם ארי הוגדרו "מישלינגה מדרגה ראשונה" (בעלי "דם מעורב") או *Geltungsjuden* ("יהודים על-פי חוק") – בהתאם להשתייכותם הדתית.⁸ יהודים-למחצה שהוטבלו לנצרות ושלא השתייכו לדת כלשהי סווגו מישלינגה.⁹ הם לא נחשבו ארים ואף לא נחשבו יהודים, והם נקלעו, פשוטו כמשמעו, לשטח ההפקר שבין שני העולמות, מצב שפעמים רבות השפיע מאוד על זהותם. לאחר השתלטות הנאצים במרץ 1938 (האנשלוס), הם נעשו נחותים בן-לילה וסבלו מהפליה הן מבחינת אפשרויות ההשכלה שהיו פתוחות לפניהם הן בחייהם המקצועיים. מי שהיו להם הורה אחד יהודי והורה אחד ארי והיו רשומים בקהילה היהודית כשהוכרוזו חוקי גירנברג ב-1935, נחשבו *Geltungsjuden*. רבים מהם באו ממשפחות שאמנם היו חברות בקהילה היהודית, אבל עד האנשלוס לא מילאה הדת אלא תפקיד שולי בחייהם. אף-על-פי-כן, הם היו כפופים לאותן תקנות מפלות כמו שאר האוכלוסייה היהודית.¹⁰ העובדה שבסופו של דבר נאלץ המשטר לשוב ולפנות לדת כדי לבסס את הנחותיו בנוגע לגזע, ממחישה את האבסורד הגלום באידיאולוגיה הנציונל-סוציאליסטית.

משפחות מעורבות שכן הזוג הלא-יהודי בהן היה גבר (ראש המשפחה) נחשבו "מיוחסות". גם משפחות של מישלינגה נחשבו "מיוחסות", ואחת היא מי מהורים היה ארי. בו בזמן, כל המשפחות שילדיהן התחנכו על ברכי היהדות (*Geltungsjuden*) נחשבו "לא-מיוחסות".¹¹ משפחות מעורבות "מיוחסות" קיבלו אותם תלושי מזון כמו האוכלוסייה הארית הכללית ובדרך כלל הרשו להן להישאר בדירותיהן, אם כי לעתים קרובות הן חששו מפני הסגרה, כיוון שהשכנים בבניין יכלו בכל עת לדרוש להרחיק

am Main: Fischer TB Verlag (2005), pp. 178-180; Beate Meyer, "Jüdische Mischlinge", *Rassenpolitik und Verfolgungsverfahren 1933-1945*, Hamburg: Bölling and Galitz (1999), pp. 91-94, 185-191; Ruth Steiner, "Die Leopoldstadt unter Hitler", in: *Was ich dich noch fragen wollte... Eine Christin auf der Suche nach ihrer jüdischen Identität*, Vienna: Dom Verlag (2006), p. 46.

Joseph Walk (ed.), *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat. Eine Sammlung der gesetzlichen Maßnahmen und Richtlinien — Inhalt und Bedeutung*, Heidelberg: Müller Verlag (1981), pp. 127-129.

במאמר זה משמש המונח "מישלינגה" לציון "מישלינגה מדרגה ראשונה", כלומר מי שיש להם שני סבים יהודים. את מי שהיה להם סב יהודי אחד בלבד סיווג המשטר הנאצי "מישלינגה מדרגה שנייה" (*Vierteljuden*), והיחס אליהם היה שונה לגמרי.

Walk, *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat*, pp. 127-129, 233, 379. חוקי גירנברג משנת 1935 הוחלו באוסטריה וטוראקטית.

ההבחנה בין נישואי תערובת "מיוחסים" ובין נישואי תערובת "לא-מיוחסים" נעשתה בעקבות הפרעות בנובמבר 1938 וגל החקיקה האנטי-יהודית בדצמבר 1938, כדי לבטא התחשבות בבני משפחה ארים. Noakes, *The Development of Nazi Policy*, p. 337.

יהודים משטחם. לעומת זה, משפחות מעורבות שהיו חברות בהווה או בעבר בקהילה היהודית זכו לאותו יחס כמו האוכלוסייה היהודית הכללית. בין השאר הן הוצאו בהדרגה מהתוכניות לקיצוב מצרכי יסוד ופוננו מבתי־הספר, בדרך כלל בהתראה קצרה מאוד. נוסף על כך, מיום שפורסם הצו של ספטמבר 1941 חויבו בני הזוג היהודים במשפחות מעורבות "לא-מיוחסות" וילדיהם לשאת על בגדיהם את הטלאי הצהוב המבזה, שזיהה אותם בפרהסיה כיהודים וחשף אותם לתקיפות. ואולם כל עוד נשארו הזוגות הללו נשואים, היו בני הזוג היהודים וילדיהם היהודים־למחצה מוגנים מגירוש.¹²

רוב נישואי התערובת נחשבו "מיוחסים" – 3,683 מתוך 5,564 בינואר 1943.¹³ עם מועצת הזקנים שעתה זה הוקמה נמנו נוצרים לא־ארים רבים שנישאו בנישואי תערובת, שבשנים הקודמות בדרך כלל שמרו מרחק מן הקהילה היהודית כדי שלא לסכן את מעמדם הרופף ממילא ואת ניסיונותיהם להיטמע בחברה האוסטרית הכללית. כעת חייבו אותם הרשויות להיות חברים במועצה. ואולם היות שמחצית חברי המועצה לא היו לא־מיוחסים של דבר יהודים מבחינת השתייכותם הדתית, חל כמובן שינוי גדול בדינמיקה של הקהילה.¹⁴ אין פלא אפוא שהקהילה החדשה וההטרוגנית הזאת עמדה מראשיתה לפני אתגרים רבים.

מאמרים אחדים בעיתון הקהילה "Jüdische Nachrichtenblatt" כוונו לחברים החדשים והדגישו את הישגיהם ואת נחיצותם של מוסדות מועצת הזקנים, והדגישו בד בבד גם את הכבוד ההדדי שרוחשים זה לזה חברים בעלי רקע דתי שונה ואת חשיבותה של האחדות.¹⁵

העובדה שנושא זה חזר ונידון בעיתון מראה שכינון לכידות וסולידריות בקהילה החדשה הזאת לא היה תהליך חף מקשיים. יוזף לוונהרץ (1884–1960), מנהיג מועצת הזקנים, רמז בדות השנתי שחיבר לרשויות הנאציות לכמה מן הקשיים שנתקל בהם. וכך כתב בינואר 1944:

12 Gruner, *Widerstand in der Rosenstraße*, pp. 50–52; Walk, *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat*, pp. 347–348.

13 "Bericht über die Tätigkeit des Ältestenrates der Juden in Wien im Jahre 1942", January 1943 אמת"י, A/W 116, עמ' I–III.

14 "Aufstellung betreffend Zugehörigkeit der in Wien lebenden Juden zu folgenden Gruppen: privilegierte Mischehe, nicht privilegierte Mischehe, Geltungsjuden, Ausländer", April 15, 1943, שם, A/W 414. ראו גם: Dieter J. Hecht, Eleonore Lappin-Eppel, and Michaela Raggam-Blesch, *Topographie der Shoah: Gedächtnisorte des zerstörten jüdischen Wien*, Vienna: Mandelbaum Verlag (2015), pp. 484–490.

15 "Ältestenrat der Juden in Wien", *Jüdisches Nachrichtenblatt* 51 (December 18, 1942), p. 1; "Der Zusammenhang", *Jüdisches Nachrichtenblatt* 3 (January 22, 1943), p. 1; "Ein aufschlussreicher Bericht", *Jüdisches Nachrichtenblatt* 10 (March 12, 1943), p. 1.

ב־1943 הועמדה מועצת הזקנים במבחן, כיוון שבפעם הראשונה נעשה ניסיון לאחד את הקהילה היהודית בארגון אחד – בלי להתחשב בהשתייכות הדתית. אי־אפשר להכחיש שיש יסודות הטרוגניים מאוד בקרב המחויבים להיות חברים בקהילה, והם נבדלים מאוד אלו מאלו בכל הנוגע להשתייכות הדתית. [...] מאז [הוקמה המועצה] מיאנו חברי קהילה שנושאים בנישואי תערובת מיוחסים לקיים קשרים עם ארגון יהודי כלשהו, ובכל מגע עם ארגון כזה ובקבלה של צווים, דברי דואר וזימונים הם רואים פגיעה בזכויותיהם. כדי לכלול את כל החברים בארגון אחד הלכה למעשה, להנהיג אותם ולגרום להם להבין שמועצת הזקנים בווינה מייצגת את זכויותיהם אל מול השלטונות, נדרשה המועצה לטפל בהבדלים הללו במרב הזהירות והדיסקרטיות.¹⁶

קונפליקט אחד נגע לחובה לתרום כסף לקהילה שרבים מן החברים החדשים בה לא רצו להשתייך אליה. מועצת הזקנים, על כל פנים, הסתמכה על התשלומים הללו למימון תוכניות הסעד שלה ובתי התמחוי וכן למימון מוסדות כגון בית החולים, בית הילדים ובית האבות, שעם החוסים בהם נמנו אנשים בעלי רקע דתי שונה. לא תמיד היה קל לגבות את הכספים. באוקטובר 1943 נשלח עובד המועצה פרנץ ברגר לביתה של פרנציסקה קריבה (Criba), שהייתה נשואה בנישואי תערובת "מיוחסים", כדי לגבות ממנה את דמי החבר שלא שילמה. בעלה הארי דחה אותו בגסות ומיאן לשלם ל"כנופיה היהודית הפולנית" מן הקהילה היהודית לשעבר "כדי להבטיח את המשך קיומה בווינה". כשהזכיר לו ברגר שהוא נשוי לבת הקהילה, איים הבעל להכותו, וברגר הסתלק מיד מדירתם. פרנציסקה קריבה שילמה בסופו של דבר את חובה, אבל התלוננה על התנהגותו המאיימת־לכאורה של ברגר.¹⁷

על כל פנים, לא תמיד נבעה שמירת המרחק מן המועצה מהיעדר הבנה. בני זוג יהודים בנישואי תערובת חששו לעתים קרובות שקשרים הדוקים מדי עם ארגונים יהודיים יסכנו אותם – דאגה מוצדקת בהתחשב בכך שגורלם עדיין לא הוכרע בוודאות, ורבים מהם השתייכו לדתות אחרות ולא הסכימו עם הזהות היהודית החדשה שנכפתה עליהם. המועצה הכירה היטב את ההסתייגויות האלה וניסתה לזכות באמונם, שכן הסתמכה על תמיכתם. אמון זה הועמד למבחן בפעם הראשונה בעניין המינני לירחון "Jüdische Nachrichtenblatt", שכל חבר במועצה היה מחויב להיות מנוי עליו, שכן אחת ממטרותיו הייתה לפרסם כל צו חדש הנוגע לחיים היהודיים. בו בומן שימשו דמי

16 "Bericht über die Tätigkeit des Ältestenrates der Juden in Wien im Jahre 1943", January 1944, אמת", A/W 117, עמ' 31-32.

17 "Bericht", October 10, 1943, Cast-off documents ("Abgelegte Akten"), שם, A/W 275.

המינוי למימון פעילותה של מועצת הזקנים. החברים החדשים לא ששו לעשות מינוי, שכן הקבלה של דואר רשמי מן המועצה חיבלה בניסיונותיהם להיטמע בחברה הכללית. לכן הגו פתרון – העיתון נשלח במעטפה שלא חשפה את שם השולח. יוזף לוונהרץ אפילו הצליח לשכנע את יוהן ריקסינגר (Johann Rixinger), קצין הגסטפו שהיה ממונה על ענייני היהודים, שהדואר לנשואים בנישואי תערובת מיוחסים לא יכלול את תוספת החובה של השם שרה או ישראל, שזיהתה מיד את הנמענת או הנמען כיהודים.¹⁸ מקרה זה לא רק מוכיח שלרשויות נאציות מקומיות הייתה מידה מסוימת של חופש בכל הנוגע לטיפול בצווים רשמיים, אלא גם ממחיש את הזהירות שנקטו לעתים בטיפול בזוגות מעורבים שהיו להם קשרים עם האוכלוסייה הארית.

ואולם הגירושים מעולם לא פסקו לגמרי. מאחר שעד סוף שנת 1942 והקמת המועצה יהודים־למחצה ובני זוג יהודים בנישואי תערובת היו כמעט היהודים היחידים – על־פי הסיווג הנאצי – שנשארו בווינה, גברה והלכה תשומת הלב של הרשויות אליהם. בשנים האחרונות של המלחמה התרופפה מאוד ההגנה שסיפק להם מעמדם, שכן אפילו הפרות פעוטות של החוקים הנאציים היו עלולות להוביל למאסר ואף לגירוש.¹⁹

עד ינואר 1944 פחת מספר המוגדרים יהודים על־פי החוקים הנאציים ל־6,259. רובם המוחץ, 5,094, היו נשואים בנישואי תערובת וזכו להגנה של בן זוג ארי. 841 היו יהודים־למחצה, צאצאים של נישואי תערובת, שנחשבו יהודים (Geltungsjuden). ל־41 בני אדם היו קרובי משפחה ארים שזהותם אינה ידועה. על 198 הנותרים הגנה העסקתם במועצת הזקנים. 85 יהודים היו נתינים זרים שהתיישבו בווינה עוד לפני המלחמה. עד ינואר 1945 שוב פחת מספר היהודים הווינאים ועמד על 5,799, מהם 4,746 שהיו נשואים בנישואי תערובת, 787 יהודים־למחצה (Geltungsjuden), 195 עובדי המועצה ו־13 נתינים זרים. מספר עובדי הכפייה היהודים ההונגרים שהגיעו עד אז לווינה נרשם בנפרד ולא נכלל בסטטיסטיקה של מועצת הזקנים.²⁰

18 "Aktennotizen", February 12, 1943, Joseph Loewenherz Collection, IKG Wien Memos 1941-1945, LBI, AR 25055; "Bericht über die Tätigkeit des Ältestenrates der Juden in Wien im Jahre 1943", January 1944, A/W 117, שם, 1943, עמ' 31-32.

19 Monica Bukey, *Jews and Inter-marriage in Nazi Austria*, pp. 148-164. על גרמניה ראו: Kingreen, "Tödliche Verfolgung von als jüdisch klassifizierten 'Mischehepartnern' in der Rhein-Main-Region", in: Brigitte Gensch and Sonja Grabowsky (eds.), *Der halbe Stern: Verfolgungsgeschichte und Identitätsproblematik von Personen und Familien teiljüdischer Herkunft*, Giessen: Haland and Wirth (2010), pp. 57-66.

20 "Aufgliederung der in Wien und Niederdonau lebenden Juden", January 1944 and January 1945, A/W 415, אמת"י, 1945. יהודים־למחצה שנחשבו מישלינגה לא נכללו בסטטיסטיקה הזאת.

מצב הדיור – מקור שכיח למתחים

בשנות המשטר הנאצי פונו יהודי וינה מדירותיהם ורוכזו בהדרגה ברובע השני של העיר, אזור המכונה לאופולדשטט (Leopoldstadt), ונאלצו להצטופף שם בדירות משותפות (Sammelwohnungen).²¹ לרוב חלקן שלוש משפחות או יותר דירה אחת, בהתאם לגודלה. לאחר הגירוש של רוב האוכלוסייה היהודית רוכזו גם זוגות מעורבים לא-מיוחסים בבתי מסוימים באזור זה. תרזה לינדנברג, אישה קתולית, חיה עם בעלה היהודי איגנץ ועוד שתי משפחות באחת הדירות המשותפות הללו בגרוסה שיפגאסה (Große Schiffgasse). בני הזוג פונו מביתם באוקטובר 1939 וגרו בזמן המלחמה בשלוש דירות משותפות שונות, האחרונה שבהן סמוך לכרמליטרמרקט (Karmelitermarkt), באזור שהיא מכנה ביומנה "גטו של נישואי תערובת". כדי לצאת מחדרם נאלצו לעבור דרך שני חדרים שאוכלסו במשפחות אחרות, מצב שתחילה כמעט הביא אותה לידי ייאוש. אף-על-פי-כן סירבה לינדנברג לעזוב את בעלה, אף שבהיותה ארית²² הייתה רשאית לגור היכן שרצתה. השכן היהודי שלהם מיקשה שפיץ, שאשתו הקתולית לא יכלה לשאת את החיים בדירה ועזבה אותה, גורש לטרויינשטט (טרזין) בשנת 1944 ובסופו של דבר נרצח באשוויץ;²³ מתברר שההגנה שסיפקו נישואי התערובת לא הייתה יעילה אם בני הזוג לא חיו יחד.²⁴

גם הדת הייתה גורם למתחים בין חברים שונים של הקהילה ההטרוגנית הזאת. בעלה הארי של שטפני מטשל, יוהן מטשל, התגרש ממנה כבר בסתיו 1938. יוהן נישא שוב, ואילו שטפני ובתה בת השבע, סוזנה, נאלצו לעזוב את ביתן ולהתגורר בדירה צפופה בביתה של משפחה אורתודוקסית ברובע השני, עם אמה ודודתה היהודיות של שטפני. כיוון שאף אחת מהנשים לא שמרה על כשרות, סירב בעל הדירה, רובין וולף קרמר, להרשות לדיירות המשנה החדשות להשתמש במטבח. הן נאלצו אפוא להכין את

21 Gerhard Botz, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938 bis 1945. Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Sozialpolitik*, Vienna: Geyer (1975)

22 יש לציין שתרוזה לינדנברג הצליחה להיות מסווגת כארית בעזרת אביה החורג הקתולי, שהצהיר על אבהותו כדי להגן עליה. בלי מסמך זה היא הייתה מסווגת על-פי חוגי הגזע הנאציים כמישלינג, ונישואיה ליהודי לא היו נישואי תערובת ולא היו מקנים לה ולבעלה את הגנתם.

23 Christa Hämmerle and Li Gerhalter (eds.), *Apokalyptische Jahre: Die Tagebücher der Therese Lindenberger 1938 bis 1946*, Vienna: Böhlau Verlag (2010), pp. 79-90. מאגר מידע על קורבנות שואה אוסטרים וקורבנות הגסטפו: <http://www.doew.at/personensuche> (אוחזר ב־20 במרץ 2015).

24 ישנם כמה מקרים שמעידים כי לצורך ההגדרה "נישואי תערובת קיימים" היה על בני הזוג לחיות יחד. במקרה של Geltungsjuden ניתן לכך ביטוי מפורש בהנחיות לגירוש מ־20 בפברואר 1943, כיוון שההגנה שסיפק ההורה הארי התבטלה כשבני הזוג לא חיו "באותו משק בית", Gruner, *Widerstand in der Rosenstraße*, pp. 51-52, 135; H. G. Adler, *Der verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*, Tübingen: Mohr Siebeck (1974), pp. 199-200



יוהן ושטפני מטשל עם בתם סוזנה, וינה 1932. באדיבות סוזנה בסלר

ארוחותיהן על פלטה חשמלית בחדרן. פעם אחת, בשלב מאוחר יותר, סוזנה מטשל בת השמונה נכנסה לתומה למטבח כשהיא אוכלת נקניקיה מבשר חזיר בלחמנייה מרוחה במעט חמאה. קרמר, המום מן העברה הזאת, נמלא חמת זעם. סוזנה, שגדלה במשפחה שבה לדת ולקיום מצוות לא נודעה שום חשיבות, הבינה רק כעבור זמן את הסיבה למהומה שעוררה. על כל פנים, היא זכתה להכיר חיים יהודיים שלא הכירה קודם לכן והוקסמה במיוחד מחתונת בתו הבכורה של קרמר, שנערכה בדירה.²⁵

רובין קרמר ומשפחתו גורשו בסופו של דבר ללודו' ונרצחו. שטפני מטשל ובתה סוזנה נשארו כל המלחמה בווינה ושרדו למרות גירושה ואף-על-פי שסוזנה נרשמה בלידתה בקהילה היהודית. מחקר חדש מראה שנוכחותו של ילד יהודי-למחצה שלא הגיע לגיל בגרות, גם אם סוג *Geltungsjuden*, מנעה לעתים גירוש.²⁶ ביולי 1942 נלקחו שטפני וסוזנה מטשל לגירוש ושהו שישה שבועות במחנה הכינוס (Sammellager) הנודע

25 ריאיון עם סוזנה בסלר (לבית מטשל), מראיינות אלאונורה לפין-אפל (Lappin-Eppel) ומיכאלה רגס-בלש, וינה, 20 בפברואר 2013.

26 אפשר ללמוד על כך מכמה מקרי בוחן: רוזי קוסטנוויין (Kostenwein), ילידת 1929, שסווגה כ-*Geltungsjüdin*, שוחררה ממחנה כינוס עם אמה היהודייה אף-על-פי שהוריה היו גרושים. חברתה לילי מונצברגר (Munzberger), ילידת 1930, ואמה שוחררו גם הן לפני הגירוש, אף-על-פי שאביה הארי של לילי לא היה עוד בין החיים. ריאיון עם רוזי קוסטנוויין, מראיינת מיכאלה רגס-בלש, וינה, 30 ביוני 2015. הסופרת אילזה אייכינגר (Aichinger), ילידת 1921, שסווגה כמישלינג, הצליחה להגן על אמה היהודייה לאחר גירושה הוריה, בנובמבר 1942, כשמלאו לאילזה עשרים ואחת שנים, הגיעה ההגנה לסיומה, כיוון שגיל הבגרות באוסטריה היה אז עשרים ואחת. בשנים האחרונות של המלחמה נאלצה להסתיר את אמה; שתיהן שרדו. https://en.wikipedia.org/wiki/Ilse_Aichinger (אוחזר ב-10 בספטמבר 2015).

לשמצה קליינה שפרלגאסה (Kleine Sperrgasse), שבו היה עליהן לעבור מדי שבוע את תהליך המיון לגירוש. בלא ידיעתן הן זכו לעזרה לא־צפויה מיוהן מטשל, שבינתיים גויס לצבא. כשהיה בחופשה נודע לו שאשתו לשעבר ובתו זומנו לקליינה שפרלגאסה, והוא התייצב שם במדי הוורמכט ופנה לאנטון ברונר (Brunner), שהיה ממונה על הליכי הגירוש, בבקשה לשחררן. מטשל הצליח, ובסופו של דבר שוחררו השתיים, אחרי שהיו עדות לשילוחם של רבים מידיהן.²⁷ זהו אחד המקרים הנדירים שבהם פעלה עריצותו הידועה לשמצה של ברונר, שנחשב אכזרי במיוחד, לטובת הקורבנות.²⁸

סכסוכים ומתחים בדירות הצפופות היו שכיחים, בייחוד נוכח חוסר הוודאות באשר לגורל דייריהן. לוטה פרייברגר, שמשפחתה ה"לא־מיוחסת" איבדה את דירתה בשנת 1939, התגוררה זמן מה בכמה דירות משותפות, עד שבשנת 1944 עברה עם אביה היהודי ואמה הלא־יהודייה לחדר בדירה של משפחות מעורבות, שחלקו עם עוד שישה דיירים. "בישלנו במטבח קטן. מדי יום היו ויכוחים ומריבות, העצבים של כולם היו מרוטים, החיים יחד נעשו חוויה קשה", נזכרה פרייברגר.²⁹ מועצת הזקנים הקימה אפוא ועדת פיוס לפתרון סכסוכים, שכן הליכים משפטיים רגילים לא היו נגישים עוד ליהודים. עד דצמבר 1941 הספיקה הוועדה לערוך 3,000 שימועים, סימן לביקוש הגבוה.³⁰

לפעמים הטילו השלטונות על המועצה את ארגון קליטתו של זוג מעורב אחד שפונה מדירתו בדירתה של משפחה מעורבת אחרת. לא תמיד התקבל הדבר בהבנה ובנכונות לשתף פעולה. ביוני 1943 נשלח עובד המועצה פרנץ ברגר לדירתו של אלכסנדר פופמן, שחי עם אשתו הקתולית בדירה ברובע הראשון, להודיע לו על הצורך לשכן

27 שטפני וסוונה מטשל שוחררו בווינה, ודווקא יוהן לא שרד. הוא מת בדנציג כחייל בצבא גרמניה זמן קצר לפני תום המלחמה. ריאיון עם סוונה בסלר, 2013.

28 היחס ליהודים־למחצה לא היה עקיב. אנטון ברונר, על כל פנים, היה ידוע בהחלטותיו השרירותיות, שלא תמיד עלו בקנה אחד עם תקנות הגירוש. עדויות במשפטו של אנטון ברונר לאחר המלחמה, 1945, *Wiener Stadt- und Landesarchiv (WstLA)*, Vg 2d Vr 4574/45. ראו גם: Michaela Raggam-Blesch, "'Mischlinge' und 'Geltungsjuden'. Alltag und Verfolgungserfahrungen von Frauen und Männern halbjüdischer Herkunft in Wien, 1938-1945", in: Andrea Löw, Doris L. Bergen, and Anna Hájková (eds.), *Alltag im Holocaust: Jüdisches Leben im Großdeutschen Reich 1941-1945*, Munich: Oldenbourg Verlag (2013), pp. 81-97.

29 Lotte Freiburger, in: Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (DÖW) (ed.), *Jüdische Schicksale: Berichte von Verfolgten. Erzählte Geschichte*, Vienna: ÖBV (1993), vol. 3, p. 204.

30 ועדת הפיוס הוסיפה לפעול עד סוף המלחמה, אבל רוב מסמכיה לא נשמרו. ראו גם: "Bericht über die Tätigkeit des Ältestenrates der Juden in Wien im Jahre 1942", January 1943, A/W 116, אמת, עמ' 5.

בדירה עוד זוג מעורב. פופמן הגיב בכעס. הוא מיאן לשכן בה "אספסוף", אף שהוא עצמו היה במצב דומה – בן זוג יהודי בנישואי תערובת.³¹

מוסדות מועצת הזקנים ושיתוף הפעולה עם *Erzbischöfliche Hilfsstelle*, ארגון הסיוע לקתולים לא־ארים

ההרכב הייחודי של מועצת הזקנים – יותר ממחצית החברים בה היו נוצרים – הוליד לשיתופי פעולה שנראים היום מוזרים ומפתיעים, אבל מתברר שהיו בזמנם חשובים מאין כמוהם. הדבר ניכר במיוחד במוסדותיה ובמעונותיה של הקהילה היהודית לשעבר, שכן בשנת 1943 כבר היו רבים מהחוסים בהם בני דתות אחרות.

בשנים האחרונות של המלחמה הועברו רוב המוסדות לרובע השני, שבו התרכזה רוב האוכלוסייה היהודית הנוותרת. המוסדות המפורטים להלן, הגם שהתנהלו במתכונת יוצאת דופן, היו השרידים האחרונים של חיי הקהילה היהודיים ופעלו עד סוף המלחמה: בית האבות ובית החולים היהודי, שניהם במבנים ששימשו בעבר בתי ספר יהודיים, שעמדו זה מול זה במלצגאסה (Malzgasse); בית התמחוי האחרון שכן לא הרחק משם; המקווה, שבגלל התנאים הסניטריים הרודים בדירות הצפופות שימש גם חדר רחצה רגיל; בית הילדים היהודי, בבניין ששכן סמוך להריסותיו של בית הכנסת לאופולדשטט, ששימשו לילדים מגרש משחקים; וסמוך לו בית החולים היהודי לילדים. רק משרדי מועצת הזקנים ובית הכנסת האחרון שנותר שכנו מעברו האחר של הגשר, בטבורה של העיר (הרובע הראשון). כל המוסדות האלה לא רק מילאו את צורכי הקהילה, אלא גם סיפקו לכמה מחבריה תעסוקה שהגנה עליהם מפני גירוש עד סוף המלחמה, אף שגם הגנה זו לא הייתה ודאית.³²

אחת העובדות הייתה אדית לב בת השבע־עשרה, שהשלימה את הכשרתה כגננת וקיבלה משרה בבית הילדים היהודי בסתיו 1942, לאחר גירושם של רוב הילדים במעון היום לקתולים "לא־ארים" שבו התנדבה עד אז. אמה, פרידריקה לב, הייתה אחות בבית החולים היהודי. במרץ 1944 נעצרה פרידריקה לב משום שהעזה לומר כמה מילים לאסירים יהודים של הגסטפו שטופלו בבית החולים וכל תקשורת עמם הייתה אסורה. היא גורשה לטרזיינשטט, הועברה לאושוויץ ומתה בברגן־בלזן במרץ 1945.³³ בתה אדית החזיקה במשרתה בבית הילדים היהודי עד סוף המלחמה.

31 אחריתו של עימות זה לא תועדה. "Diverse Wohnungsangelegenheiten", שם, A/W 441.

32 "Bericht über die Tätigkeit des Ältestenrates der Juden in Wien im Jahre 1943", January 1944, שם, A/W 117, עמ' 8. ראו גם: Hecht et al., *Topographie der Shoah*, pp. 490-516.

33 "Verzeichnisse der Angestellten des Ältestenrats", 1943, אמת"י, A/W 574. מאגר מידע על קורבנות שואה אוסטרים וקורבנות הגסטפו (לעיל הערה 23).



אדית לב עם ילדים מבית הילדים היהודי לפני הריסות בית הכנסת, ששימשו לילדים מגרש משחקים.
וינה, 1943-1944. באדיבות אדית טאוסִיג

לרבים מן הילדים שאדית לב טיפלה בהם היה הורה ארי והם נחשבו *Geltungsjuden*. מקצתם, כמו סוזנה מטשל (ילידת 1931), שהו בבית הילדים בזמן שהוריהם עבדו בעבודת הכפייה. אחד מחבריה למשחק של סוזנה מטשל, אריק (אריק) בראואר (יליד 1929), היה מבוגר מאחרים בכמה שנים וכבר שימש שוליה בנגרייה של המועצה, ששכנה לא רחוק משם. בבקרים עבד, אבל בימים שבהם היה פנוי בשעות אחר הצהריים הצטרף לילדים בבית הילדים. הוא שרד בווינה כ-*Geltungsjuden*, עם אמו הארית ואחותו היהודייה-למחצה, ולאחר המלחמה היה לצייר נודע.³⁴

אחד המקומות המעטים שילדים יכלו לשחק בהם בחוץ, מלבד הריסות בית הכנסת, היה בית הקברות היהודי, והם אכן עשו אותו למגרש המשחקים שלהם.³⁵ כיוון שבבית הילדים היהודי ובמעון היום היו גם ילדים קתולים, תמך בהם ארגון הסיוע של הכנסייה לקתולים לא-ארים – *Erzbischöfliche Hilfsstelle* – באמצעות תרומות כספיות סדירות, מזון וציוד רפואי. עובדיו אף ארגנו בבית הילדים היהודי מסיבות לכבוד חג המולד וחג

34 ריאיון עם סוזנה בסלר, Vienna: 2013; Arik Brauer, *die Farben meines Lebens: Erinnerungen*, Amalthea-Signum-Verlag (2006).

35 Edith Taussig (née Löw), interview, New York, November 13, 1996, USC Shoah Foundation Institute, Visual History Archive (VHA), interview code 22837, tape 2

הפסחא, ומסיבות אלו היו בעבור הילדים כולם רגעי שיא, שכן זכו בהן לפינוקים מיוחדים.³⁶ בעקבות זאת החליטו מקצת הילדים ובהם סוזנה מטשל וחברתה גרטי דולנץ להיטבל לנצרות. לעתים קרובות הסכימו ההורים לבקשות מסוג זה, מתוך תקווה להגן על ילדיהם ולשפר את מצבם הרעוע, אם כי ללא הועיל.³⁷

המועצה התירה לכמרים לבקר דרך קבע בבית הילדים, שכן חברי הקהילה הלא-יהודים דרשו לספק חינוך דתי לילדים הקתולים בבית הילדים ובמעון היום.³⁸ יתר על כן, כיוון שהסתמכה על תמיכתה של סוכנות הסיוע הקתולית, התעלמה המועצה מענייני הדת כדי לזכות באמצעים שיבטיחו את רווחתם הפיזית של הילדים ויסייעו להם לשרוד. בזכות שיתוף הפעולה חגגו במוסדות כדוגמת בית החולים היהודי לילדים חגיגות משותפות לכבוד חנוכה וחג המולד. סופי לוונהרץ, אשתו של ראש הקהילה היהודית יוזף לוונהרץ, השתתפה בחגיגות אלו,³⁹ ואפשר לראות בנוכחותה של הנהגת הקהילה במסיבות הבין-דתיות האלה גם אמצעי להגיע לכל חברי הקהילה ולנצרות אותם. כיוון שרוב דיירי בית האבות ורבים מן המטופלים בבית החולים היהודי היו נוצרים, הרשתה המועצה לכמרים ולמתנדבים מ-Erbischofliche Hilfsstelle לטפל בחבריהם ולקיים במוסדות היהודיים האלה טקסים נוצריים.⁴⁰ בו בזמן, על-פי צו השלטונות מסתיו 1941, הייתה חובה לקבור את כל הלא-ארים בני כל הדתות בחלקה היהודית בבית הקברות הכללי. בסופו של דבר, בשיתוף פעולה עם הקהילה היהודית והמועצה, קיבלו הכמרים היתר לערוך לחבריהם הלא-ארים הלוויות נוצריות בבית הקברות היהודי.⁴¹

Ludger Born, *Die Erzbischöfliche Hilfsstelle für nichtarische Katholiken in Wien*, edited by Lothar Groppe, Vienna: Wiener Katholische Akademie (1979), Miscellanea LXIV a, p. 26; Bericht der "Erzbischöfliche Hilfsstelle", 1944/45, *Diözesanarchiv Wien (DAW)*, Edith Taussig, *VHA interview* 22837, tape 2.

להטבלה לנצרות לאחר תאריך החלתם של חוקי נירנברג משנת 1935 לא הייתה שום השפעה על הסיווג הגזעי. "Verordnung über die Einführung der Nürnberger Rassegesetze im Lande Österreich", RGBI. I. (May 20, 1938), pp. 594-595.

מכתב פרטי אל מועצת היהודים [הוקנים], ינואר 1943, אמת"י, A/W 275.

Elisabeth Fraller and Georg Langnas (eds.), *Mignon. Tagebücher und Briefe einer jüdischen Krankenschwester in Wien 1938-1949*, Vienna: Studienverlag (2010), p. 231. al., *Topographie der Shoah*, pp. 486-487.

Born, *Die Erzbischöfliche Hilfsstelle für nicht arische Katholiken*, p. 38.

שם, עמ' 39.

החיים בין בית הקברות לעבודת הכפייה: דרכי ההתמודדות נוכח הרדיפה ההולכת וגוברת ואיום הגירוש

בעת ההיא נעשה בית הקברות אזור בילוי חשוב לשארית האוכלוסייה היהודית, שנאסרה עליה הכניסה לפארקים וליערות. המועצה השתמשה בשטח כדי לגדל ירקות, שהיו נחוצים מאוד למוסדותיה כדי להשלים את הספקת המזון הוצעמה שקיבלו היהודים באותו זמן. ילדים מבית הילדים היהודי ובני נוער אחרים עזרו בעיבוד ובאסוף וניצלו את הזמן בחוץ למשחק.⁴²



ילדים מבית הילדים היהודי בבית הקברות, וינה, קיץ 1943-1944. באדיבות אדית טאסיג

לכמה נערות ונערים יהודים ו־Geltungjuden, שלא יכלו ללכת כמעט לשום מקום כיוון שעל בגדיהם התנוסס הטלאי הצהוב, היה בית הקברות גם מקום למפגש ופלטפורמה שבו יכלו לשכוח לזמן מה את הסכנה שנשקפה להם. שתיים מבני הנוער האלה היו לוטה פרייברגר, עובדת כפייה במתפרה, וחברתה אליזבת ו־לט. אמה של לוטה הייתה ארית,

42 ריאיון עם סוונה בסלר, וינה; 1942-1944, "Grabeland-Aktion", אמת", A/W 2060; Edith Taussig, VHA, interview 22837, tape 3; Fraller and Langnas, Mignon, pp. 222-224. ראו גם: Hecht et al., Topographie der Shoah, pp. 309-310, 506-509.



ילדים מבית הילדים היהודי מסייעים באיסוף ירקות בבית הקברות, וינה, קיץ 1943-1944.
באדיבות אדית טאוסג

ואילו אליזבת הייתה מוגנת מכוחה של נתינות רומנית ושרדה בחודשים האחרונים של המלחמה במחבוא.

ביומנה של אליזבת ולט מתועדים סופי השבוע שבילו בבית הקברות כשעות שאננות, והיא מתוודה בו גם על התאהבותה באחד מחבריהם, הרברט נויהאוס, ועל קנאתה בידידתה הצעירה רות הירשער, שעמה נאלצה "לחלוק" בו.⁴³ כך כתבה ביומנה ב-14 בספטמבר 1943:

וכעת אני רוצה להמשיך; למעשה, אני רוצה לספר לך על הרברט. [...] הפעם הראשונה שפניתי אליו בדברים הייתה בבית הקברות. צילמנו כמה תמונות, ואחר כך כל אחד פנה לדרכו. כשרציתי ללכת משם עם לוטה ראיתי שה' נשאר שם לבד. הזמנתי אותו להצטרף אלינו והוא הכריז שכל הנראה אין לו בררה אחרת, כי אין לו משהו טוב יותר לעשות. נעלבתי מדבריו. הוא הלך אתנו קצת, ואז רות הופיעה ואנחנו נפטרנו

43 Diary of Elizabeth Welt, 1939-1944, Elizabeth W. Trahan Collection, LBI, AR 25038, Folder 5; Elisabeth W. Trahan, *Walking with Ghosts: A Jewish Childhood in Wartime Vienna*, New York: Peter Lang (1998), pp. 146-184; ריאיון עם לוטה פרייברגר, מראינת מיכאלה רגס-בלש, וינה, 30 באפריל 2009.

ממנו. אחר כך הזכרתי את התקרית הזאת לעתים קרובות, אבל הוא ענה רק שלא צריך לקחת אותו ברצינות. פעם אחת אמר לי: מה אני אמור לעשות? כל הבנות משתגעות אחרי. אני לא יודע מה לעשות. מאותו יום התחמקתי ממנו. הוא היה יהיר מדי בשבילי. דרך אגב, רות בהחלט הייתה [משוגעת אחריו]. זה היה ברור כל כך עד שכולם הקניטו אותם.⁴⁴



אליזבת ולט ולוטה פרייברגר בבית הקברות, וינה 1941/42.

באדיבות יודית אייזנברג-מירקי (Eisenberg-Mirecki)

אף-על-פי שתחילה התכוונה להתחמק מהרברט, בסופו של דבר הם התקרבו זה לזה כשבילו בבית הקברות. ואולם בנובמבר 1943 גורש הרברט עם משפחתו לטרזיינשטט. אביו, היינריך נויאהאוס, שהיה ממונה על המעבדה בבית החולים היהודי, נאסר משום

44 Diary of Elizabeth Welt, September 14, 1943. היומן מסתיים לאחר גירושו של הרברט נויאהאוס ברישום

של עמוד אחד שנכתב ב־29 בינואר 1944.

שנתן מחסה ליהודים שנמלטו מפולין וניסו לחצות את הגבול להונגריה שלא כחוק. הרברט נויהאוס והוריו שרדו. רות הירשלר נשארה בווינה כ-"Geltungsjüdin", מוגנת בזכות אמה הלא-יהודייה.⁴⁵

חוג ידידיהם כלל גם את התאומים אילזה וקורט מציי (Mezei), שנמנו עם עובדי המועצה. אמם, מרגריטה מציי, הועסקה בעבר בארגון הקהילה היהודית (Israelitische Kultusgemeinde), ונשארה בווינה עם שני ילדיה לאחר שבעלה, הסופר מוריץ מציי (1886-1944, אושוויץ), נמלט לאיטליה. בשנת 1941, כשהתחילו הגירושים והגיוס לעבודת הכפייה, הצליחה להבטיח גם לילדיה משרות בארגון הקהילה: אילזה עבדה במרכזיית הטלפון, וקורט התנדב תחילה במחלקה הטכנית שהייתה ממונה על תחזוקת מוסדות הקהילה. אחר כך עבד במחלקה לענייני אוכלוסין, שסייעה בתהליכי הגירוש, והדפיס את רשימות המגורשים שבחרה "הלשכה המרכזית להגירת יהודים" (Zentralstelle für jüdische Auswanderung) בראשות אייכמן – שם ציני לנוכח תפקידה המכריע לא רק בהגברת ההגירה וההרחקה, אלא גם בהליכי הגירוש.⁴⁶ שני האחים התפללו בקביעות



אילזה וקורט מציי, וינה 1944. DÖW

⁴⁵ "Tagesbericht der Gestapo Wien", *Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes* (DÖW), DÖW 8479, Tagesbericht Nr. 14 (October 15-18, 1943); הרברט נויהאוס, כתב יד שלא פורסם; Ruth Mirecki (née Hirschler), interview, Vienna, November 25, 1997, *VHA*, interview code 38836. ראו גם: Hecht et al., *Topographie der Shoah*, pp. 311-312, 483.

⁴⁶ אדולף אייכמן, שהיה אז ראש המחלקה לענייני יהודים (IV B 4) במשרד הראשי לביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) בברלין, היה ממונה גם על כל הלשכות המרכזיות להגירת יהודים (Zentralstellen) שהוקמו בהשפעתו. Gabriele Anderl and Dirk Rupnow, *Die Zentralstelle für Jüdische Auswanderung als Beraubungsinstitution*, Österreichische Historikerkommission, Vienna: Oldenbourg (2004), vol. 20, no. 1, pp. 76-80; Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer*, Vienna: Europaverlag (1993), pp. 89-93; Hecht et al., *Topographie der Shoah*, pp. 442-450.

בבית הכנסת האחרון שעוד עמד על תלו סמוך לבניין הקהילה היהודית לשעבר. הביקורים בבית הכנסת לא מילאו רק צורך דתי, אלא גם תפקיד חברתי חשוב.⁴⁷ על כל פנים, עד 1944 גורשו רוב ידידיהם וחברי הקהילה שלהם. בימים הנוראים שחלו בספטמבר 1944 השגיחה אילזה מציי בכאב בשורות הריקות של הכיסאות וכתבה על כך בגלויה לחברה.⁴⁸

אחרים הסיחו את דעתם מסכנת הגירוש שריחפה מעל ראשיהם ומאובדן חבריהם בקריאת ספרים. מרשימת הקריאה במחברתו של קורט מציי עולה שהיה קורא נלהב, והוא לא היה היחיד.⁴⁹ וילי שטרן, חברו של קורט מציי לעבודה במועצה, סיפר בריאיון עמו שהקריאה הייתה אחת מפעילויות הפנאי היחידות שעדיין היו פתוחות לפני יהודים באותם ימים:

אלו לא היו ממש חיים; לא ממש עשינו משהו. מבחינה תרבותית לא קרה שום דבר [שהיה נגיש ליהודים], להוציא קריאת ספרים: לא היו לא רדיו, לא קונצרטים, לא קולנוע. העוצר התחיל בשמונה בערב. אז פשוט ישבנו וחיכינו עד שהגיע הזמן ללכת לישון ואחר כך קמנו לעבודה. [...] העבודה [בעבור המועצה] לא הייתה מעייפת, אבל כל המצב היה מעייף. היום קשה לדמיין מה ההרגשה כשאינן מה לעשות חוץ מלחכות ליום הבא.⁵⁰

"כולנו ידענו שלא נוכל לשרוד [מהרדיפות של] היטלר אבל כולנו קיוונו שנשרוד", סיכם שטרן, "ועם הרגשות המעורבים האלה חיינו את חיי היומיום שלנו".⁵¹ מיניון לנגנס (1903-1949), אחות בבית החולים היהודי לילדים, מצאה מפלט במכתבים התכופים שכתבה לבת-דודה האלה דורנשטראוך (Dornstrauch), שנמלטה לציריך. מיניון נשארה בווינה עם הוריה המבוגרים, ואילו בעלה וילדיה היגרו לניו יורק. לאחר כניסת ארצות-הברית למלחמה בדצמבר 1941 השיגה מיניון מידע על מצב משפחתה באמצעות בת-הדוד בציריך. כל זמן המלחמה הייתה האלה מקור הנחמה העיקרי שלה. ב-12 בינואר 1944 כתבה מיניון:

יומם ולילה אני חושבת על העובדה שמכל מי שחי עמנו, רק שתינו

47 היומנים של קורט ואילזה מציי, *Jüdisches Museum Wien (JMW)*, רק המחברות מ-1941 ו-1942 השתמרו. Hecht et al., 1943, "Verzeichnisse der Angestellten des Ältestenrats", אמת", A/W 574. ראו גם: *Topographie der Shoah*, pp. 296-300, 314-315.

48 Ilse Mezei, in: Welt-Trahan, *Walking with Ghosts*, p. 253.

49 רשימת קריאה ובה עשרים ושמונה כותרים במחברתו של קורט מציי, ינואר-אוקטובר 1943, *JMW*.

50 תמליל ריאיון עם וילי שטרן מ-3 באוגוסט 1987, *DÖW*, 424, pp. 31-33. ראו גם: Willy Stern, interview, *VHA*, interview code 31631, tape 2, Vienna, May 16, 1997.

51 תמליל ריאיון עם וילי שטרן, עמ' 424.

עדיין כאן. [...] את הייתה היחידה שיכולתי לספר לה על משמרות הלילה המיוסרות, כשאבא נשאר חולה ובודד בדירה, ועד היום רק לך יש הכוח להפיג את החשש המייסר אותי: שאשאר נטושה לגמרי.⁵²

מרטין פוגל, שאביו היה יהודי ואמו ארית והוא עצמו נחשב *Geltungsjuden*, עבד שישה ימים בשבוע כעובד כפייה בשירות הצבא הגרמני: הוא פרק משאות כבדים ונשא אותם למתקני אחסון. בספטמבר 1944 הוגדל מספר שעות העבודה של היהודים לשישים שעות שבועיות; הם עבדו שבעה ימים בשבוע, והיו חופשיים מעבודה רק בשעות אחר הצהריים של שבת ויום ראשון.⁵³ מרטין פוגל, פעיל ציוני ומדריך נוער, סיפר בריאיון שתחילת עבודת הכפייה שלו הייתה סוף חיי החברה שלו: "קודם כל, אף אחד לא רצה להתרוצץ ברחובות עם טלאי צהוב אם לא היה חייב. שנית, הצורך במנוחה הכריע אותנו".⁵⁴ חייהם של בני נוער אחרים – ששיחקו בבית הקברות, למשל – נראו לו כחלק מחברה מקבילה שלא היה ער לה בשעתו, אך בלאו הכי לא היה יכול להשתתף בחייה בגלל תשיותו הכרונית.⁵⁵

למרות התשיות, לא־הופעה לעבודה היו עלולות להיות תוצאות חמורות. בשנים האחרונות של המלחמה, לאחר שרוב האוכלוסייה היהודית כבר גורשה, בחנו את היהודים הנותנים בדקדקנות, ואפילו "עברות" פעוטות היו יכולות להביא לידי מאסר וגירוש. בסתיו 1943 אסר הגסטפו את פרידריך בראון בן השמונה־עשרה, שסוג *Geltungsjuden* וחי עם אמו הארית ואביו החורג, בגין "היעדרות מעבודה". הוא גורש לאושוויץ ובינואר 1944 נרצח שם.⁵⁶

אפילו הליכה לקולנוע יכלה להיות הרת גורל, כיוון שהייתה אסורה על יהודים. יהודים יכלו להיכנס לקולנוע רק אם הסירו את הטלאי הצהוב, מעשה שהיה כשלעצמו עברה חמורה. ב־1943 נאסרה קתרינה פישר בת העשרים ושלוש בגין "התעלמות מחובת הסימון" (הטלאי הצהוב), שנדרשה ממנה כ־*Geltungsjüdin*. היא גורשה לאושוויץ ונרצחה בדצמבר של אותה שנה.⁵⁷

52. Fraller and Langnas, *Mignon*, p. 258.

53. הודעת המועצה, 5 בספטמבר 1944, אמת"י, A/W 134, 7; A/W 468.

54. ריאיון עם מרטין פוגל, מראיינים דיטר י" הכט, אלאונורה לפין־אפל, אלברט ליכטבלאו (Lichtblau) ומיכאלה רגס־בלש, וינה, 21 בפברואר 2012.

55. שם.

56. מאגר מידע על קורבנות שואה אוסטרים וקורבנות הגסטפו (לעיל הערה 23).

57. שם.



תצלום של קתרין פישר, צולם בגסטפו של וינה, פברואר 1943. WstLA

מצב עניינים זה הביא לידי קרימינליזציה של פעולות רגילות, יומיומיות, שכן אסטרטגיות הישרדות כגון השגת מזון נוסף בשוק השחור כדי להשלים את מנת המזון הזעומה שבקיצוב היו מסוכנות. אפשר ללמוד על כך מן המספר ההולך וגדל של המאסרים שתועדו בדוחות היומיים של הגסטפו מן השנים האחרונות של המלחמה. בינואר 1944 בלבד נאסרו חמישים יהודים ו-"Geltungsjuden".⁵⁸ ב-19 ביולי 1944 נאסר אוסקר רונצווייג בן החמישים ואחת בגין "ביקורים תכופים במסבאות ומסעדות" ובתוך כך הסתרת הטלאי הצהוב. רונצווייג, שחי עם אשתו הארית, נפצע קשה כשנלחם במלחמת העולם הראשונה ונשאר נכה. בגלל בריאותו הרופפת נאלץ הגסטפו לשחרר אותו לאחר מאסר קצר. ואולם ב-25 בינואר הוא גורש לפלוסנברג (Flossenbürg) ונרצח בברגן-בלזן.⁵⁹

אף-על-פי-כן, מקצת היהודים שנשארו, בייחוד הצעירים שבהם, התעלמו דרך קבע מן התקנות הנאציות ולא נשאו טלאי צהוב, למשל.⁶⁰ אפשר לייחס את ההתעלמות הזאת לרצונם לחיות מפעם לפעם "חיים רגילים", אבל אפשר גם לומר שניסו לעמוד על שלהם. רות מירקי (לבית הירשלה) סיפרה בריאיון על הצידוק שלה למעשים האלה:

כשמדברים על זה היום, הכל נשמע מטופש לגמרי, כי בעצם הסתכנו לחינם, עניין שלא הבנו אז [...]. עשינו את זה. ואולי גם זה תרם לכך:

⁵⁸ "Statistik der Staatspolizei(leit)stelle Wien für den Monat Januar 1944", Attachment, "Tagesbericht der Gestapo Wien", DÖW, 8479.

⁵⁹ "Tagesbericht der Gestapo Wien", DÖW 8479, Tagesbericht Nr. 3 (July 14-20, 1944), p. 7 מאגר מידע על קורבנות שואה אוסטרים וקורבנות הגסטפו (לעיל הערה 23).

⁶⁰ Vilma Neuwirth, *Glockengasse 29: Eine jüdische Arbeiterfamilie in Wien*, Vienna: Milena (2008), pp. 75-76, 104-113; ריאיון עם הלנה וולגמוט (Wohlgemuth), מראיינים דיטר י' הכט, אלאונורה לפין-אפל, אלברט ליכטבלאו ומיכאלה רגס-בלש, וינה, 2 בפברואר 2011. ראו גם: Alexander Altschul, in: DÖW (ed.), *Jüdische Schicksale*, p. 181; Lotte Freiberger, *ibid.*, p. 202; Gertrude Horn, *ibid.*, p. 222.

הרגשנו חזקים יותר, אם לא הראינו פחד או אם נראינו שאננים [...] היה קל יותר להחזיק מעמד.⁶¹

להרגשה שעצם הקיום נתון בסכנה היו שותפים כל היהודים שנשארו בווינה, בין שהיו מוגנים מכוח משרה במועצה ובין שהיו מוגנים בזכות בני משפחה ארים. רבים מחברי המועצה החזיקו בחדרם מזוודה ארוזה כדי להיות מוכנים בכל עת לשילוח.⁶² לאמתו של דבר, ב־19 בינואר 1945, זמן קצר לפני תום המלחמה, הוציא ה־RSHA צו המורה לגרש לטרזיינשטט את היהודים הנשואים בנישואי תערובת ואת ה־Geltungsjuden. מינואר 1945 עד סוף פברואר גורשו מכמה ערים בגרמניה כ־1,600 בני אדם, ואילו בווינה ביטלו פקידים נאצים מקומיים טרנספורט שתוכנן ל־26 בפברואר 1945.⁶³ ואולם ממש עד השעות האחרונות של המשטר הנאצי לא הייתה ערובה להישרדות. ב־12 במרץ 1945 נפגע בהפצצה אווירית המרתף בבניין מועצת הזקנים, ששימש את שארית האוכלוסייה היהודית כמקלט העיקרי מפני ההפצצות מן האוויר. אילזה מצי, שהסתתרה שם עם אמה, נהרגה במקום. מרגריטה מצי ניצלה, אבל נפצעה קשה. קורט מצי לא שהה במקלט באותו זמן, כיוון שנשלח לסייע לאנשים ברחובות. הוא נאלץ להשתתף בהלוויה לבדו, שכן אמו עדיין הייתה מאושפזת. בימים האחרונים לפני השחרור, כשנעשתה הלחימה בווינה אלימה ביותר, מצא מקלט במרתף הסמוך לדירתו עם עוד שמונה שכנים יהודים. ב־12 באפריל, שעות אחדות בלבד לפני השחרור בידי הצבא האדום, מצאו אותם חיילי ס"ס זועמים וירו בהם למוות.⁶⁴

Ruth Mirecki, *VHA*, interview code 38836, tape 2, transcript p. 9 61

Maria König, in: DÖW (ed.), *Jüdische Schicksale*, p. 245; Rosa Müller, *ibid.*, p. 251; Franzi Löw, *ibid.*, p. 197 62

Gruner, *Widerstand in der Rosenstraße*, pp. 187-188; Herbert Rosenkranz, *Verfolgung und Selbstbehauptung: Die Juden in Österreich 1938-1945*, Vienna: Herold (1978), pp. 309-310 63
שלא כמו גרונר, שקבע כי הצו של ה־RSHA פורסם ב־15 בינואר, חוקרים אחרים טוענים שהצו פורסם ב־19 בינואר 1945: Alfred Gottwaldt and Diana Schulle, *Die "Judendeportationen" aus dem Deutschen Reich 1941-1945: Eine kommentierte Chronologie*, Wiesbaden: Marixverlag (2005), p. 366; Paul Sauer, *Dokumente über die Verfolgung der jüdischen Bürger in Baden-Württemberg durch das Nationalsozialistische Regime 1933-1945*, Stuttgart: Kohlhammer (1969), vol. 2, p. 383. תודה למקסימיליאן סטרנד על המידע הזה. ראו גם מאמרו של סטרנד בגיליון זה.

Hecht et al., *Topographie der Shoah*, pp. 545-548; Welt-Trahan, *Walking with Ghosts*, pp. 225-227, 243-244 64

בואם של היהודים ההונגרים

בקיץ 1944 הגיעו לווינה עובדי כפייה יהודים הונגרים, והדמוגרפיה של האוכלוסייה היהודית שוב השתנתה שינוי דרמטי. לאחר הידלדלות הולכת ונמשכת הוכפל פתאום מספר היהודים בעיר עם צירופם של 6,000 היהודים ההונגרים, שאף עלו במספרם על 5,936 הווינאים שסווגו כיהודים. לא היה אפשר שלא לשים לב לנוכחות הפתאומית של יהודים רבים כל כך המסומנים בטלאי צהוב.⁶⁵

במרץ 1944 כבשה גרמניה את הונגריה ובתוך חודשים אחדים הושמדו הקהילות היהודיות הגדולות שעדיין התקיימו בה. מ־14 במאי עד 9 ביולי 1944 שולחו לאושוויץ יותר מ־430,000 יהודים הונגרים ורובם נרצחו שם. אדולף אייכמן, בראש יחידה מיוחדת של משטרת הביטחון והס"ד (Sondereinsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SD in Ungarn [SEK]), הופקד על הליכי הגירוש. ועדת העזרה וההצלה בבודפשט, בראשותם של אוטו קומוויי (Komoly [1892-1945]) ורוזה (ישראל) קסטנר (1906-1967), ניסתה להציל את יהודי הונגריה מהשמדה מוחלטת ונשאה ונתנה עם אייכמן ועם עוד בעלי תפקידים ב־SEK על הצלת יהודים בתמורה לסחורות אסטרטגיות, כסף, זהב ויהלומים. לאחר כמה וכמה סבבים של משא ומתן יצאה מבודפשט ב־30 ביוני 1944 רכבת ובה כמעט 1,700 בני אדם. תחילה נשלחו הללו למחנה הריכוז ברגן-בלזן, שבו הוחזקו ההונגרים באגף "מיוחס", שהקנה להם זכויות מיוחדות, ובאוגוסט ובדצמבר 1944 הועברו לשווייץ. אייכמן אף הבטיח לקסטנר להעביר לאוסטריה 30,000 יהודים הונגרים. העברה זו שירתה את עניינה של הנהגת המפלגה הנאצית המקומית בווינה ובאוסטריה תחתית, שנוקקה לעובדי כפייה נוספים.⁶⁶

בראשית יולי 1944 הגיעו לתחנת שטרסהוף (Strasshof) בווינה חמש רכבות ובהן כ־15,000 יהודים הונגרים מקהילות בערי השדה, שהיו אמורים להיות מגורשים לאושוויץ. כ־6,000 מהם נשלחו לבתי הרושת ולחוות חקלאיות בסביבת וינה, והאחרים הוצבו באוסטריה תחתית. כיוון שהגיע מספר רב של יהודים, רק קצתם התקבלו במחנה המעבר שטרסהוף, הסמוך לתחנה, שהיה בו מקום ל־6,000 איש. אחרים נאלצו לשהות ימים בחוץ, בשדות, עד שנרשמו ונמסרו למעסיקהם. בזמן הליכי הקבלה והבדיקות הרפואיות התנכלו השומרים למגורשים ולקחו מהם את רכושם. במגורשים היו אנשים

65. A/W 415, "Aufgliederung der in Wien und Niederdonau lebenden Juden", July 1, 1944, אמתי, 111.

66. László Varga, "Ungarn", in: Benz (ed.), *Dimension des Völkermords*, pp. 331-351; Ladislau Löb, *Rezső Kasztner: The Daring Rescue of Hungarian Jews: A Survivor's Account*, London: Pimlico (2009); Eleonore Lappin-Eppel, "Sonderlager für ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter", in: Wolfgang Benz and Barbara Distel (eds.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Munich: C.H. Beck (2009), vol. 9, pp. 220-223.

זקנים וחולים, שלא כולם שרדו בנסיבות הקשות ובתנאים הסניטריים הירודים. בין 3 יולי ל-31 ביולי 1944 מתו במחנה שטרסהוף (או לא שרדו במסע) 144 יהודים הונגרים. הם נקברו בבית הקברות היהודי.⁶⁷

עובדי הכפייה ההונגרים היו נתונים לפיקוח SEK, שקיבל ממעסיקיהם את "שכרם". משפחות שלמות, ובכלל זה בני משפחה מבוגרים או ילדים צעירים שלא יכלו לעבוד, הועברו לחברות. המעסיקים היו רשאים לנכות סכום כסף מסוים מן ה"משכורת" ששילמו ל-SEK כדי לכסות את ההוצאות של מי שלא יכלו לעבוד. מקצת הילדים היהודים ההונגרים לא היו אלא בני עשר כשנעשו עובדי כפייה. נוסף על העסקתם במפעלים ובחוות חקלאיות, לעתים קרובות השתמשו ביהודים ההונגרים לעבודות מסוכנות, כגון תיקון גגות או פינוי הריסות של בניינים שנפגעו בתקיפות אוויריות.⁶⁸

היהודים ההונגרים הללו שוכנו בתנאים עלובים. מעסיקים פרטיים שיכנו אותם לעתים קרובות באסמים, מחסנים או בניינים מטים לנפול שהיה קשה לחמם אותם ולא היו בהם מתקנים סניטריים. רוב המגורשים שוכנו במחנות סביב העיר, בדרך כלל בבניינים שהיו בעבר בתי ספר. הללו היו צפופים, אבל לפחות היו בהם מים זורמים ובתי שימוש. את המחנות האלה ניהלה עיריית וינה ופקידים מטעמה מונו למפקחים. התנאים במחנות האלה היו תלויים במידה רבה בהתנהגותם האישית של הפקידים.⁶⁹ תת־זונה והיגיינה ירודה ברבים מהמחנות הצפופים יתר על המידה גרמו למחלות. המבוגרים היו פגיעים במיוחד, משום שהם לא עבדו וקיבלו מנות מזון מופחתות; בפועל הם נאלצו לבחור אם למות ברעב או לעבוד עד כלות הכוחות. שיעור התמותה של היהודים ההונגרים היה אפוא גבוה במידה ניכרת משיעור התמותה של היהודים הוונאים. המעסיקים נדרשו לשלם לעיריית וינה סכום כסף מסוים בעבור המזון והלינה של עובדי הכפייה במחנות. בו בזמן הייתה העירייה עצמה אחד המעסיקים העיקריים של היהודים ההונגרים ושלחה אותם לעבוד בתחנות כוח ובמתקני גז וכן בחוות חקלאיות שתנאי העבודה בהן היו עלובים. אחרי SEK הייתה אפוא עיריית וינה המרוויחה העיקרית מעובדי הכפייה ההונגרים.⁷⁰

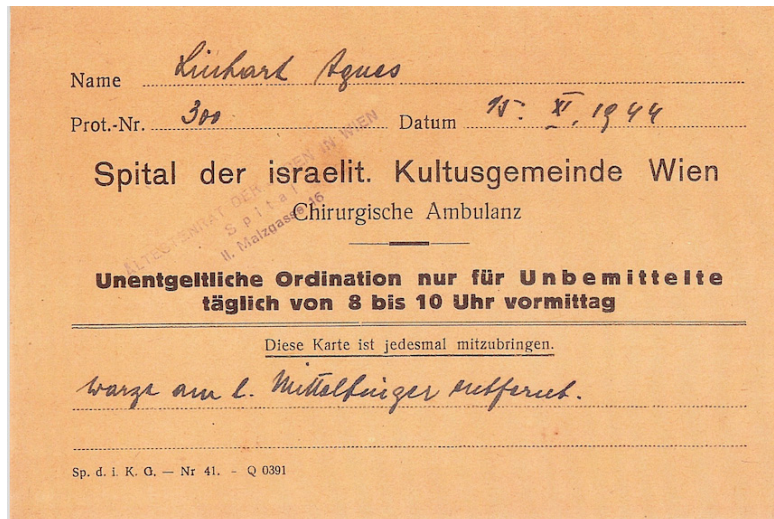
Eleonore Lappin-Eppel, *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45: Arbeitseinsatz — Todesmärsche — Folgen*, Vienna: Lit Verlag (2010), pp. 65-70.

Lappin-Eppel, *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen*, pp. 110-115.

69 פרנץ קנול (Knoll), המפקח של מחנה 12, בישופגאסה 10 (Bischoffgasse), היה אכזרי במיוחד, ולעתים מנע מן האסירים שלו מנות מזון נוספות וטיפול רפואי. משפטו של פרנץ קנול אחרי המלחמה, 1946, *WSLA*, Lappin-Eppel, *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen*, pp. 94-96.

70 Lappin-Eppel, *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen*, pp. 82, 91-94; Hecht et al., *Topographie der Shoah*, pp. 383-384.

SEK היה ממונה על הארגון של עובדי הכפייה היהודים ההונגרים, ואילו מועצת הזקנים הופקדה על הטיפול הרפואי בהם. הרופא שהיה ממונה על הטיפול הרפואי בשארית האוכלוסייה היהודית, אמיל טוכמן, הקים בבית האבות היהודי שמול בית החולים היהודי במלצגאסה אזור אשפוז נוסף ובו 200 מיטות שנועדו ליהודים ההונגרים. נוסף על כך הוקמו בבתי חולים אחרים בכל רחבי וינה מחלקות ליהודים שחלו במחלות מידבקות. כמו כן הועסקו בטיפול בעובדי הכפייה ההונגרים במחנות סביב וינה שמונה רופאים יהודים אוסטרים שהיו נשואים בנישואי תערובת ולא הורשו לעסוק ברפואה. ילדים יהודים הונגרים טופלו בבית החולים היהודי לילדים, וטוכמן אף הקים בבית הילדים היהודי יחידה ליילודים ואמותיהם.⁷¹



כרטיס מטופל במרפאת חוץ של בית החולים היהודי (מחלקה כירורגית). החולה: אגנס לינהארד, עובדת כפייה ב"זאגר אונד ורנר", אתר הבנייה של שדה התעופה שטרסהוף, וינה, 15 בנובמבר 1944. באדיבות אנדרו לינהארד

פרנציסקה (פרנצי) לב, העובדת הסוציאלית שהייתה ממונה על מחלקת הרווחה של המועצה, התחילה מיד לסייע למגורשים במחנות. עוד קודם שקיבלה רשות לעשות כן סיפקה להם תרופות ופריטי לבוש, שהיו נחוצים להם מאוד, שכן בהגיעם לשטרסהוף

71 עדותו של ד"ר אמיל טוכמן במשפטו אחרי המלחמה, 1945, WstLA, Vg 3e Vr 1955/45; Bericht über die "Tätigkeit des Ältestenrates der Juden in Wien im Jahre 1944", January 1945 A/W, "אמת", Hecht et al., Topographie der Shoah, pp. 385-386 ; 30-28 עמ' 118.

גזלו השומרים מרבים מן היהודים ההונגרים את כל רכושם. בלי לשאול לעצת הממונים עליה התחילה לבקר בכל יום במחנה אחר והביאה ליושביו הספקה ממחסני המועצה. זמן קצר אחר כך נעצרה והובאה אל זיגפריד זיידל (Seidl), סגן מפקד SEK, לתשאול על פעולותיה. לאחר שהסבירה לו שבהיותה עובדת סוציאלית הרגישה אחראית לכל היהודים הנזקקים, הרשה לה להמשיך בעבודתה. הוא לא נהג כן משוב לב. אדרבה, הסיוע שהושיטה הביא גם לו תועלת, שכן לא היה צריך להשתמש בכספים של SEK כדי לשפר את תנאי העבודה של עובדי הכפייה שבפיקוחו. ואולם בהספקה של המועצה לא היה די למילוי הצרכים הדחופים של יהודים הונגרים רבים כל כך. קסטנר מוועדת העזרה וההצלה בכודפשט, באישורו המיוחד של היינריך הימלר, הצליח לארגן סיוע מטעם הצלב האדום – משלוחים של תרופות, מעילים, נעליים ופריטי לבוש אחרים למען עובדי הכפייה ההונגרים בווינה.⁷²



תלושי קיצוב למזון ליהודים (תקופת הקיצוב 5 במרץ עד 1 באפריל 1945):
החלקים ללחם, חמאה ובשר מוחתמים בחותמת "חסר תוקף" (ungültig).
באדיבות לוטה פרייברגר

72 Franzi Löw, in: DÖW (ed.), *Jüdische Schicksale*, pp. 73-74, 85-89; Lappin-Eppel, *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen*, pp. 73-74, 85-89; Hecht et al., *Topographie der Shoah*, pp. 386-388

הספקת המזון ליהודים הווינאים וההונגרים הייתה זהה. כלומר הם לא קיבלו בשר, חיטה, חלב וביצים, ורק יהודים שעבדו קיבלו 250 גרם בשר בשבוע.⁷³ לילדי היהודים ההונגרים ניתנה זכות מיוחדת: חצי ליטר חלב אחת ליומיים.⁷⁴ ואולם היהודים ההונגרים סבלו מהספקת המזון הזעומה הרבה יותר משסבלו ממנה היהודים הווינאים, שכן היהודים הווינאים כבר התרגלו בהדרגה למנות המזון ההולכות וקטנות. וילי שטרן, שלאחר המלחמה נעשה רופא, הסביר זאת בריאיון:

אילו קיבלנו במשך זמן מה מנות מזון רגילות ואז פתאום את המנות שקיבלנו בסוף, היינו כולנו מתים. המנות הלכו וקטנו בהדרגה והגוף מסתגל. מנת המרגרינה שקיבלנו בסוף הספיקה לפרוסת לחם אחת בשבוע.⁷⁵

להונגרים, לעומת זה, היו עד הגירוש די מצרכים לקיומם, ובבת אחת הם נאלצו להתמודד לא רק עם כמויות מזון מופחתות ועם רעב גדול, אלא גם עם עבודה קשה שלא היו מורגלים בה. בו בזמן לא הייתה להם גישה להספקה נוספת מן השוק השחור, שכן המחנות ששוכנו בהם היו נתונים לפיקוח. הרעב היה אפוא תמה חוזרת ביומניהם ובזיכרונותיהם מאז.⁷⁶ יהודים שחיו במקומות העבודה שלהם היו מנותקים מסביבתם אף יותר, והיה להם סיכוי לזכות בתוספת הספקה רק אם עמיתיהם הארים נתנו להם משהו בהיחבא. לעובדי כפייה הונגרים שהיו צריכים ללכת ברגל או להשתמש בתחבורה הציבורית כדי להגיע לעבודה הייתה הזדמנות לקבץ נדבות או להחליף תמורת מזון את החפצים האחרונים שעוד נותרו בידם – אם היו להם כאלה. קיבוץ נדבות היה שיטת הישרדות חשובה, ויותר מכל הצליחו בזה הילדים. ילדים רבים בני עשר ומעלה עבדו בעבודות כפייה ועוררו את רחמיהם של תושבי וינה. בינואר ובפברואר 1945 השתמשו ביהודי הונגריה בעיקר כדי לפנות את ההריסות לאחר הפצצות מן האוויר, שכן מפעלים רבים כבר נפגעו בהתקפות קודמות. עבודה זו אמנם הייתה מסוכנת, אבל היא סיפקה

⁷³ "Erlass des Reichsministers für Ernährung und Landwirtschaft über die Versorgung von Juden", September 18, 1942, in: Bruno Blau, *Das Ausnahmerecht für die Juden in Deutschland 1933-1945*, Düsseldorf: Verlag Allgemeine Wochenzeitung der Juden in Deutschland (1965), pp. 111-112; Walk (ed.), *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat*, p. 387.

⁷⁴ יומנו של בלה ורגה (Béla Varga), ארכיונו הפרטי של הרברט אקסנברגר (Exenberger); משפטו של לודוויג קנול אחרי המלחמה, 1946, Vg 6a Vr 8267/46, *WSiLA*, LG Wien.

⁷⁵ Willy Stern, in DÖW (ed.), *Jüdische Schicksale*, pp. 289-290.

⁷⁶ ראו למשל את יומנו וזיכרונותיו של בלה ורגה, יליד 1932, שרשם בקפידה את מנות המזון היומיות. Szaboles Szita, *Zwangsarbeit, Todesmärsche, Überleben durch Hilfe: Die österreichische Bevölkerung in der Erinnerung der ungarischen Deportierten und politischen Häftlinge 1944-1945*, Budapest: Velcssov (2004), pp. 62-71.

לעובדים הזדמנות לקשור קשרים עם אזרחים, והללו נתנו להם מפעם לפעם תפוחים או לחם או הציעו להם מזון בתמורה לשירותים קטנים כמו נשיאת מים. אף שבאופן רשמי היה המגע עם האוכלוסייה הארית אסור, דומה שהשומרים המלווים בדרך כלל התירו זאת או לפחות העלימו עין.⁷⁷

יש הבדלים ניכרים בין הזיכרונות של יהודי וינה לזיכרונות של יהודי הונגריה, בייחוד במה שקשור למגע עם האוכלוסייה האזרחית של וינה. בטקסטים האוטוביוגרפיים של היהודים ההונגרים ניתן מקום מרכזי למעשי חסד או הושטת עזרה, ואילו ניצולים וינאים ממעטים להזכיר מעשים כאלה ולרוב מציגים אותם כמעשים יוצאי דופן בסביבה שהתחילה פתאום לנהוג בהם עוינות. החוויות הטראומטיות שחוו לאחר האנשלוס במרץ 1938 וההשפלה ואובדן הזכויות הפתאומי שבאו בעקבותיו, נחרטו עמוק מדי. שכנים וידידים פנו להם עורף בן לילה, ופחד ההלשנה לא הרפה.

גם הרעב לא היה נושא מרכזי אצל יהודי וינה, אף שקיבלו אותה כמות (מזערית) של מזון. קיבוץ נדבות לא בא בחשבון מבחינתם, ואילו בעבור ההונגרים, שנפגעו מן המחסור במזון הרבה יותר מעמיתיהם הווינאים, היה קיבוץ נדבות אמצעי טבעי להישרדות, מה גם שהם היו בסביבה לא-מוכרת; לבקש מזון מזרים היה בשבילם משפיל הרבה פחות משהיה בשביל יהודי וינה, שהסתכנו בכך שמכרים ותיקים או עמיתים יהיו אותם. זאת ועוד, למרות הסכנה שהייתה כרוכה בכך, יכלו יהודי וינה להשיג מזון בשוק השחור. ולבסוף, רבים ממי שסוגו יהודים ונשארו בווינה היו נשואים בנישואי תערובת או שהיו להם קרובים ארים. לעתים קרובות (אם כי לא תמיד) הייתה להם אפוא גישה לעוד מקורות מזון.⁷⁸

המגע בין יהודים הונגרים ליהודים וינאים היה נדיר, שכן היהודים ההונגרים חיו במחנות בפיקוח, ואילו היהודים הווינאים יכלו לנוע ביתר חופשיות, אף שהטלאי הצהוב המשפיל שנאלצו לשאת מנע מהם כניסה למקומות ציבוריים רבים וחשף אותם לתקיפות. המועצה הייתה ממונה על הטיפול הרפואי ביהודים ההונגרים ודאגה להם הן במוסדותיה הן במחנות. עובדים אחדים, כמו העובדת הסוציאלית פרנצי לב, ד"ר אמיל טוכמן ורופאי מחנה כמו ארנולד ואסרפוגל, ניסו להקל עליהם מעט. לב, למשל, לא היססה להפר כללים כדי להציל אנשים וסייעה לשנים-עשר יהודים למצוא מקום מחבוא בחודשים האחרונים של המלחמה.⁷⁹ ככלל, על כל פנים, זיכרונות של יהודים הונגרים

Szita, *Zwangsarbeit, Todesmärsche, Überleben durch Hilfe*, pp. 62-71; Lappin-Eppel, 77
Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen, pp. 99-115

Hecht et al., *Topographie der Shoah*, pp. 388-389 78

Franzi Löw, in: DÖW (ed.), *Jüdische Schicksale*, pp. 73-74, 85-89, 196 79

טוכמן במשפטו אחרי המלחמה, 1945, *WstLA*, Vg 3e Vr 1955/45. עדותו של ד"ר ארנולד ואסרפוגל
 (Wasservogel), 1 באוקטובר 1946, שם, LG Wien Vg 1b Vr 770/46

ששותפים להם גם יהודים וינאים נשארו לרוב מעורפלים, אף שלרבים מן המטפלים לשעבר בבית הילדים ובבית החולים ולמקצת הילדים יש זיכרונות כאלה.⁸⁰ ב-28 במרץ 1945, שבועיים לפני השחרור, חגגה קבוצה של יהודים הונגרים את סדר פסח עם כמה יהודים וינאים במרתף בית האבות הישן במלצגאסה. אחד החוגגים היה קסטנר, שכבר היה בעת ההיא בווינה, ומיניון לנגנס, האחות של בית החולים לילדים, ששרדה בתפקיד זה בווינה.⁸¹



האחות מיניון לנגנס, שעבדה אחר כך בבית החולים לילדים, בבית האבות היהודי הישן במלצגאסה, וינה 1942. באדיבות ג'ורג' לנגנס

במקרים אחדים בכל זאת התפתחה ידידות בין הונגרים לווינאים. אדית הולנדר, אחות בבית החולים היהודי, ואמה, אנה הולנדר, שעבדה כמבשלת בבית האבות הישן שמול בית החולים, התיידדו עם אווה פרידמן, אחת הנשים היהודיות ההונגריות שהוצבו במשרד הרישום של SEK. פרידמן שוכנה בבית האבות הישן ושם התפתחו יחסי קרבה בינה ובין אנה הולנדר. כששמעה פרידמן לאחר המלחמה מה היה גורל משפחתה באושוויץ, היא היגרה לארצות-הברית יחד עם אדית ואנה הולנדר, והוסיפה לשמור שם על קשר הדוק אתן.⁸²

⁸⁰ Diary of Mignon Langnas, in: Fraller and Langnas, *Mignon*, pp. 293, 308; ריאיון עם מריאן יוסט לבית דרשוביץ, המראינת: אליזבת פרלר (Fraller), 25 ביוני 2012, הארכיון הפרטי של אליזבת פרלר.

⁸¹ Fraller and Langnas, *Mignon*, pp. 298-299; רז'ה (ישראל) קסטנר, "דין וחשבון של ועדת הצלה היהודית בבודפשט 1942-1945" (Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest 1942-1945) (Vorgelegt von Dr. Rezső Kasztner), ארכיון יד ושם, B/7-3, עמ' 168.

⁸² ריאיון עם בתה של אדית הולנדר, רות, שנולדה בווינה ב-1939; Ruth Slater (née Holländer), interview.

מילות סיכום

לאחר גירוש רוב האוכלוסייה היהודית של וינה אורגנה הקהילה היהודית מחדש והופקדה על כל מי שנותר בעיר ונחשב יהודי על-פי חוקי הגזע הנאציים. בתקופה שלאחר הגירוש⁸³ השתנה לגמרי הרכבה של הקהילה היהודית, שכן יותר ממחצית חברי מועצת הזקנים החדשה היו נוצרים. מנהיגי המועצה, שהיו תלויים בתרומות הכספיות של החברים החדשים, עשו מאמץ לקנות את אמונם של לא-ארים קתולים ופרוטסטנטים שהיו בפיקוחם ועודדו עריכת אירועים בין-דתיים במוסדותיה. הם אף הרשו לאנשי דת נוצרים לבקר במוסדות יהודיים ולקיים שם טקסים נוצריים.

ואולם ההגנה שסיפקו בני המשפחה הארים או המשרות במועצה לשרידים אלו של האוכלוסייה היהודית הווינאית הייתה רופפת. כדי להתמודד עם המצב הם נקטו אפוא אסטרטגיות מגוונות: כמה יהודים שהיו נשואים בנישואי תערובת בחרו להתרחק מכל דבר יהודי, ובייחוד מן המועצה, בעיקר משום שחששו שמגע הדוק מדי עם ארגונים יהודיים יסכן אותם; חברי מועצה אחרים השתתפו השתתפות אקטיבית יותר בחיי הקהילה היהודיים. בזמן שהוא התמלא בית הקברות חיים פשוטו כמשמעו: גידלו בו ירקות, שהיו מצרך נחוץ, וילדים ובני נוער השתמשו בו כמגרש משחקים ואזור בילוי. בשנותיה האחרונות של המלחמה היו אפילו הפרות פשוטות של החוקים הנאציים עלולות להסתיים במאסר ובגירוש, ולכן לאותם רגעים חסרי דאגה בבית הקברות נודעה חשיבות מיוחדת.

אחרים התמודדו עם מציאות זו על-ידי קריאה או חליפת מכתבים עם יקיריהם, שכן ליהודים לא הותרה כמעט שום פעילות אחרת. בעבור מקצת האנשים הייתה עבודת הכפייה והתשישות שנלוותה לה סוף חיי החברה שלהם. בתים פרטיים נעשו מקום מפלט חשוב, שכן בגלל החובה לשאת טלאי צהוב על הבגד נעשו היהודים חשופים לפגיעה בציבור. ואולם היו גם אחדים שהסירו את הטלאי דרך קבע וכך התריסו נגד החוקים הנאציים בתמורה לכמה רגעים של חיים נורמליים.

כשהגיעו לווינה עובדי הכפייה היהודים ההונגרים הוכפלה פתאום האוכלוסייה היהודית בעיר, אבל לא היו קשרים רבים בין שתי קבוצות היהודים, ודרכי ההתמודדות של כל אחת מהן היו שונות מאוד. היהודים הווינאים חוו תהליך ארוך של רדיפה הולכת וגוברת, ואילו היהודים ההונגרים פגשו לראשונה בשלטון הנאצי רק זמן קצר קודם לכן. הם אמנם התנסו באימת הנאצים ובגירוש אכזרי כבר בהונגריה, אבל לא הרגישו אימה וחוסר אומון כלפי הסביבה הארית – רגשות שהיו נטועים עמוק בלבם של עמיתיהם הווינאים.

Szita, February 22, 1996, South Pasadena, CA, VHA, interview code 12348

.Zwangsarbeit, Todesmärsche, Überleben durch Hilfe, pp. 57-58

83 הגירוש הגדול מווינה הושלם בסוף אוקטובר 1942.

כששחרר הצבא האדום את וינה ב־12 באפריל 1945 היו בעיר כ־5,512 אוסטרים שסווגו כיהודים. כ־1,000 בני אדם נוספים הצליחו לשרוד במחבוא. כשמביאים בחשבון את גודלה של הקהילה היהודית בווינה, שהייתה אחת הקהילות הגדולות במרכז אירופה ולפני האנשלוס ב־1938 מנתה 167,249 נפשות, מתברר שבוינה שרדו יהודים מעטים בלבד.⁸⁴

84 מספרם הכולל של החברים בקהילות היהודיות בכל רחבי אוסטריה במרץ 1938 עמד על כ־182,000, ואילו מספר האוסטרים שהוגדרו יהודים על־פי חוקי נירנברג מוערך ב־201,000. Jonny Moser, *Demographie der jüdischen Bevölkerung Österreichs 1938-1945*, Vienna: Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (1999), pp. 16-20, 55; Hecht et al., *Topographie der Shoah*, pp. 528-543; Brigitte Ungar-Klein, "Überleben im Versteck — Rückkehr in die Normalität?", in: Alexander Friedmann, Elvira Glück, and David Vysoki (eds.), *Überleben der Shoah — und danach: Spätfolgen aus wissenschaftlicher Sicht*, Vienna: Picus (1999), pp. 31-41

